Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

5

1985

54-йил чиқиши

Бош редактор
Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ

Редколлегия:

Сарвар АЗИМОВ
Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Нинель ВЛАДИМИРОВА
Жуманиёз ЖАББОРОВ
ЗУЛФИЯ
Абдусаид КЎЧИМОВ
/масъул секретарь/
Тоҳир МАЛИК
МИРМУҲСИН
Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ
Умарали НОРМАТОВ
Абдулла ОРИПОВ
Иброҳим РАҲИМ
Туроб ТЎЛА
Худойберди ТЎХТАБОЕВ
/бош редактор ўринбосари/
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Ўктам УСМОНОВ
Раҳмат ФАЙЗИЙ
Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА
Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ
Иброҳим ЮСУПОВ
Нурали ҚОБУЛ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

БУЮК ҒАЛАБАНИНГ 40 ЙИЛЛИГИГА

Сўнмас у кунлар шуҳрати

Абдусаттор Эшонқулов, Солиҳ Умаров, Боис Эргашев . . . . 3—7

Азиз номи дилларда. Фотолавҳа 8

Иброҳим Раҳим. Ғалабамиз омили 10

Борис Тихомолов. Само сурури 12

Шуҳрат. Шинелли йилларни эслаб 15

Зоҳиджон Обидов. Мангу ифтихор 16

Султон Акбарий. Машаққатли йўл 17

Қодир Мирмуҳамедов. Унутилмас кунлар 18

Раҳим Бекниёз. Бурч 19

Душан Файзий. Оловли йиллар хотираси 20

Ҳамид Тожибоев. Ҳамиша жанговар сафда 21

Мажид Саматов. Жангчи шоир 32

Ҳасан Саид. Қирувчи. *Шеърлар* 34

Алишер Қаюмов. Буюк қардошлик 36

Ҳамид Олимжон, Николай Погодин, Собир Абдулла, Уйғун. Ўзбекистон қиличи. *Музикали драмадан парчалар* 38

Бердиали Имомов. Берлин бўсағаларида. *Хотиралар* 43

НАСР

Мирмуҳсин. Темур Малик. Роман. Бошланиши 64

ШЕЪРИЯТ

Уйғун. Жаҳоннинг бахти, деб яшайди башар 23

Анвар Эшонов. Узилган бир киприк 54

Юрий Ковалев. Донғил йўл 61

Матлуба Ҳамроева. Интиқом 62

Шукур Содиқ. Мамаражаб ота 63

Олимжон Холдор. Рози бўлсин биздан Ватан 125

Юсуф Жумаев. Ўйлар 128

РУС АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

Михаил Шолохов. Тойчоқ. Ҳикоя 130

УНУТИЛМАС СИЙМОЛАР

Қурбоной Убайдуллаева. Сўнмас нур 136

ПУБЛИЦИСТИКА

ЎЗБЕКИСТОН КП МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИНИНГ XVI ПЛЕНУМИ ҚАРОРЛАРИ АМАЛДА

Уч коммунист. Уч тақдир. Уч авлод. *Давра гурунги* 146

РЕДАКЦИЯ ПОЧТАСИ

Виктор Бурбела. Биродарлик туйғулари 154

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ ШОИРИ УЙҒУН ТУҒИЛГАН КУННИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

ТУРОБ ТЎЛА. «Қаранг, олам нақадар гўзал» 158

Нуриддин Шукуров. Камолот довонлари 160

Ойдин Ҳожиева. Ешликка садоқат 165

Маъруф Жалил. Ҳаёт чиройи 166

Ўткир Шокиров. Илмда ҳам устоз 168

АДАБИЙ ТАНҚИД

Умарали Норматов. Изланишлар ва муаммолар 172

ТАҚРИЗЛАР

Набижон Солиев. «Хаёлимда доимо баҳор» 181

Муҳаммаджон Имомназаров. Денгизлар туташган жойда . . . 183

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Михаил Прудников. Эфирдаги бегоналар. Қисса 185

ГУЛҚАЙЧИ

Ҳийлаи шаръий

Абдулла Қодирий. Тинч иш. Ҳикоя 205

www.ziyouz.com kutubxonasi

Умарали Норматов

ИЗЛАНИШЛАР ВА МУАММОЛАР

(1984 йил роман ва қиссалари ҳақида мулоҳазалар)

Коммунистик партия ҳозирги босқичда ривожланган социализмни такомиллаштиришни бош вазифа қилиб қўйди. Бу — ғоят мураккаб, кўпқиррали, катта куч-ғайрат, шижоат, ижодий жасорат талаб этадиган иш. Бунда инсонни ҳар тарафлама камол топтириш, ривожланган социализм идеаллари даражасига кўтариш — ана шу умумий ишнинг энг муҳим ҳалқасини ташкил этади. Партиямиз шахсни камол топтиришда адабиёт ва санъатнинг ролига алоҳида эътибор бермоқда, кишиларнинг ижтимоий феъл-атворини ва ҳис-туйғуларини тарбиялашда, онгга ҳам, қалбга ҳам таъсир ўтказишда ҳеч нарса адабиёт, санъатнинг ўрнини боса олмайди деб ҳисобламоқда. Бундай юксак вазифани санъаткор фақат чуқур ғоявийлик, теран гражданлик ва бадиий маҳоратнинг юксак савияси орқалигина адо этиши мумкин. Бинобарин, бадиий асарга, ижодиётга ҳам ғоявийлик, ҳам гражданлик, ҳам бадиийлик мезонлари орқали уйғун ҳолда ёндашиш бугунги кунда алоҳида аҳамият касб этмоқда. КПСС XXVI съезди, партиямиз Марказий Комитетининг 1983 йил июнь Пленуми материаллари, шундай руҳ билан суғорилган.

Чуқур ғоявийлик, гражданлик ва бадиий маҳоратнинг юксак мезонлари асосида ҳозирги прозамизга назар ташланганда нималарни кузатиш мумкин? Адибларимизни ҳаётнинг қайси жиҳатлари, қандай муаммолари, қанақа одамлар тақдири қизиқтиряпти, ҳаяжонга соляпти? Улар бизга ҳаётнинг қай жиҳатларини, қанақа одамларни кашф этиб бердилар? Ёзувчиларимиз қаламга олган мавзу, ҳаётий муаммо, зиддият, характерларнинг ифода йўсини, кўлами, таъсир кучи қай даражада?

Ўткир гражданлик руҳи билан йўғрилган, кескин ҳаётий зиддиятлар асосига қурилган, қаҳрамонларнинг ўз-ўзини англаш жараёни теран бадиий таҳлил этилган асарлар жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Истеъфо», Эркин Аъзамовнинг «Жавоб», Ғаффор Ҳотамовнинг «Қудуқ тепасидаги ой», Эмин Усмоновнинг «Кўнгил кўзи» қиссалари, Муроджон Мансуровнинг «Мангу жанг» романи муайян камкўстларига қарамай айни шу йўналишга мансублиги билан қимматлидир.

Бу асарларда ўткир ҳаётий зиддиятлар шунчаки интрига учун бир восита эмас, балки ҳаёт ва шахснинг бадиий тадқиқи, жиддий ўй-мушоҳадалар учун асос бўлиб хизмат этади. Роман ва қисса муаллифлари шу кескин вазият, курашлар заминида қаҳрамонларнинг маънавий оламига йўл қидирадилар, улар табиатидаги мураккаб, кўз илғамас нозик жиҳатларни, жараёнларни кашф этишга ҳаракат қиладилар. Адибларимизни азалий яхшилик ва ёмонлик орасидаги конфликт билан баробар бир қарашда дарҳол моҳиятига етиш қийин бўлган инсоний муносабатлар, уларнинг давр, муҳит билан тўқнашуви туфайли келиб чиқадиган маънавий муаммолар ҳам қизиқтирмоқда. Шуниси қизиққи, муайян вазиятда бир асарда ижобий баҳога муносиб бирор инсоний хислат бошқасида ўзга бир шароитда салбий моҳият касб этади. Худди шу жиҳати билан улар бир-бирини тўлдиради, бири иккинчисини давом эттиради ва айни пайтда, бир-бирлари, қолаверса аввалроқ яратилган айрим қисса ва романлар билан пинҳона баҳсга киришади. Йўқ, бу шунчаки баҳс эмас, балки ҳаётий жараёнлар моҳиятини қидириш, тагига етиш, давр руҳи, талабини англашга астойдил интилиш оқибатида туғилган ҳолатлардир. Гарчи бу асарларда инсон ва унинг табиати, эътиқоди талқинида баҳсли ўринлар бўлса-да, адибларимиз бир масалада якдилдирлар — улар шахснинг ҳаётдаги ўрни, бурчи, виждони, масъулиятини англашини, ўз шаъни, қадр-қиммати туйғусини, гражданлик, курашчанлик хислатларини бебаҳо, тенгсиз фазилатлар сифатида ардоқлайдилар.

«Истеъфо» қиссаси собиқ раҳбар ҳақида. Унинг қаҳрамони Эломонов аслида ҳалол, эзгу ниятли одам. У яқин ўтмишда кўп марта тасвирланган ва ҳозир ҳам асарларимизда кенг ўрин олаётган ҳиссиз «темир одам»лар ёки худбин, шуҳратпараст, қолоқ, маънавий бузуқ, олғир раҳбар ходим образларидан кескин фарқ қилади. Эломонов — ишчан, меҳнаткаш ходим, ўттиз йиллик ҳаётини бутунича жамоат ишига бахш этган; у дилкаш, самимий, одамларга меҳрибон, имкон борича бировларнинг ҳожатини чиқариш пайида бўлади; мол-дунёга ҳирс қўймаган, зебу зар йиғиш тугул ҳамёни ҳам қаппаймаган, қўл учида тирикчилик қилади; бузуқлик кўчасига кирмаган оилада ҳам батартиб, хотини, умуман, аёл зотини ҳурмат қилади, фарзандларининг кўнглига қарайди; адабиёт ва санъатдан ҳам ўзича хабардор...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қизиқ, шунча фазилатларга эга бўла туриб бу одам негадир сизни ўзига мафтун эта олмайди. Унда чинакам раҳбарга хос зийраклик, қатъият, донишмандлик етишмайди, оқ билан қоранинг фарқига бормайди, кимга яҳшилик, саховат қилишни ҳам билмайди; неча йиллар ёнма-ён туриб бирга ишлаган муовини Қўшшаевнинг мунофиқ, юлғич кимса эканини асло сезмайди, йигирма беш йил бирга яшаган ёстиқдоши кўнглини дурустроқ англамайди, довдираб, қуруқ ҳавас билан шеърият даргоҳига кириб қолган истеъдодсиз хотинига ҳақ гапни айтишга журъат этолмайди; унда ўзини англаш, ўзининг қобилият, имкониятларини ҳисобга олиш, ўзига танқидий қараш туйғуси ўтмаслашиб кетган... Аслида ҳалол, эзгу ниятли гуноҳсиз бу одам узоқ йиллар назорат идорасидек муҳим постда туриб, ана шу заифликлари туфайли катта гуноҳларга, нопокликларга йўл очиб беради. Ўз инсонлик шаънини, нафсониятини оёқ ости қилади. Ҳатто у ўзи бефарқлик билан саховат кўрсатган енгил табиат аёлга ишонч билдириб: «Мен сизни ақлли деб юрардим, Қосимахон!» деганида, ундан «Ақлимни нима қиласиз, ака» деган таъна эшитади... Ёзувчининг бадиий кашфиёти, асарнинг гражданлик руҳи, тасвир кучи ана шу ўринларда равшан намоён бўлади.

Муаллиф қаҳрамон фожиасини очиш билан кифояланмай, ундаги ўзини англаш, тушуниш жараёнини ҳам кўрсатишга уринади, ҳатто буни ўзи учун муҳим деб билади. Дарҳақиқат, Эломоновда муайян ўзгариш рўй беради, «Менинг ҳаётим энди бошланди» дейди. Унда қандайдир журъат пайдо бўлади, муовини қилмишларини охиригача фош этишда фаоллик кўрсатади, янги тайинланган пост ўз жойи эмаслигини билиб ,у ердан кетади, хотинининг бачкана қилиқларига тоқат қилолмай юзига тарсаки тортади, ҳаётдан, ўзи туғилиб ўсган юртидан узоқлашиб қолганини сезиб, у ерга талпина бошлайди... Афсуски, бундай ўзгаришлар жараёни ифодасида аввалги бадиий теранлик, таъсирчанлик, характерларда жозиба етишмайди; асар бошидаёқ бизни мафтун этган тасвирдаги ҳиссий оҳанг, ним табассум, киноя-кесатиқ пировардида қандайдир сунъийроқ шиддаткор ритмика билан алмашинуви туфайли қиссанинг поэтик яхлитлигига путур етади. Шу билан баробар танқидчи И. Ғафуров «Зерикарли одамнинг истеъфоси» тақризида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил 6 июль) тўғри таъкидлаганидек ёзувчи бу ношуд одамни узоқ вақт масъулиятли лавозимларда тутиб турган омиллар — таниш-билишчилик, бир-бирини қўллаш каби ярамас иллатларни туб илдизи билан очишга яқинлашади-ю, тезда ундан узоқлашиб кетади, юқорида айтилганидек, характердаги ўзгаришларни таъкидлаш билан ортиқча овора бўлади.

Эркин Аъзамовнинг «Жавоб» асари қаҳрамони Элчиев ҳам «Истеъфо»даги Эломонов каби ҳалол, ўта камтар, камсуқум, эзгу ниятли одам; унда ҳам ўзига, ўзгаларга талабчанлик етишмайди, у ҳам теварак-атрофда юз бераётган ҳодисаларга лоқайд, бефарқ яшайди. Эломоновдан фарқли ўлароқ, Элчиев аслида тиришқоқ, қобилиятли, ўт — олов йигит эди. Ёзувчи қаҳрамондаги ўзгаришлар боисини ҳам очади; Элчиев олис қишлоқдан ўрмалаб чиқиб шаҳарда бахт топди, аломат қиз Мастура меҳрини қозонди, уйли-жойли, бола-чақали бўлди, ишга жойлашди. Бундан у беҳад миннатдор, кичкинагина бахтини катта деб билади, борига шукур қилади, бошқасига интилмайди, борини қўлдан чиқариб юборишдан қўрқиб панада катта мақсадсиз, журъатсиз жўнгина ғимирлаб, умргузаронлик қила бошлайди. Унинг бўш қўйган қайиғи тизгинсиз, сарсари қалқиб ногаҳон довулга дуч келади-ю, чилпарчин бўлади: безори олифталар томонидан дўппосланади, нафсонияти, ор-номуси оёқ ости этилади, омонат оғайнилари ташлаб кетади, ўз ўғли менсимайди, қаллоблар унинг инсонлик шаъни ҳисобига жиноят изини ёпишга уринадилар... Бу Элчиев қилмишларига яраша тақдирнинг, ҳаётнинг жазоси — жавоби! Бемаврид сафдан чиққан, курашлардан ўзини четга олган, шиддатли оқимда умр кемасини бўш қўйган, лоқайд, бефарқ одамнинг жазоси шу! Асар бошдан оёқ лоқайдликка, бефарқликка, журъатсизликка қарши исён руҳи билан йўғрилган; унда воқеанавислик, психологик таҳлил, жўшқин публицистик талқин бир бутун ҳолда қўшилиб-чатишиб, ўзига хос тасвир оҳангини таъмин этган; «Истеъфо»да ўзини у қадар оқламаган ҳолат — қаҳрамоннинг ўз-ўзини англаш жараёни ифодаси бу ерда хийла мароқли чиққан, чунки бу ҳол характер мантиқига тўла мувофиқ; Элчиев оғир синовлар пайтида ўзи йўл қўйган хатолардан теран сабоқлар чиқаришга қодир одам.

«Жавоб» тевараги да бўлган баҳсда Абдуллаев асарда Элчиевни тушуна оладиган, қўллаб-қувватлайдиган кучлар етарли кўрсатилмайди, наҳотки унинг атрофида бирорта маслакдош кимса бўлмаса, дейди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 14 декабрь). Ҳолбуки, қиссада Элчиевни тушуна оладиган, қўллаб-қувватлайдиган кучлар бор. Энг қийин, оғир синов дамларида садоқатли умр йўлдоши Мастура унинг ёнида бўлади, бир пайтлар ўзи менсимаган, эътибор бермаган қизи Жасура отаси шаъни деб оёққа туради, қаллоблар отасининг ор-номуси эвазига тутқазаётган жирканч садақани уларнинг башарасига улоқтиради, ўзи яхши билмаган, қадрига етмаган балерина аёл Дина унинг учун қайғуради... Асарда бошқа бир камчилик бор; ёзувчи бош қаҳрамонни танҳо ҳолда тасвир ва таҳлил этади, аммо унинг бошқа персонажлар билан мулоқотлари, тўқнашувлари ифодасига келганда изчиллик ва теранликка етарли риоя қилмайди; энг керакли, тиғиз, характерлар олами тўла намоён бўладиган тўқнашув, олишув дамларида тасвир қиёмига етмай қолади. Бу ҳол характерлар мантиқига, қолаверса, асарнинг поэтик мукаммаллигига маълум даражада путур етказади. Бош қаҳрамон атрофидаги бир қатор яхши ва ёмон одамлар, муҳим ғоявий-бадиий вазифани адо этиши мумкин бўлган талай персонажлар характерининг яхши очилмай, ҳаттоки, асарда бор-йўқлиги сезилмай қолиши сабабларидан бири ҳам шунда.

Бундай камчилик танқидчиликда, умуман, ижобий баҳо олган Ғаффор Ҳотамовнинг «Қудуқ тепасидаги ой» қиссасида яна ҳам равшанроқ кўринади. Унинг қаҳрамони ҳам ҳаётда адашган, сўнг хатосини, гуноҳини англаб руҳий изтироб чекаётган шахс. Асар қаҳрамони Ҳакимбекни шунчаки адашган дейиш камлик қилади, у ошкора хиёнат ва жиноят йўлига кирган кимса: севгисига, севгилисига хиёнат қилади, кўркам бир қизни йўлдан оздириб, бахтига зомин бўлади, бугина эмас, қаллоблар билан ҳамтовоқ тутиниб, халқ бойлигини ўмариб даври даврон суради, айш-ишратга муккасидан кетади, жиноий ишларга бош суқади,

www.ziyouz.com kutubxonasi

даҳшатли қотиллик юз берганида айбдорларни билгани ҳолда индамай юраверади... Бирдан ана шундай одам кескин ўзгаради. Танқидчиликда таъкидланганидек, қаҳрамон маънавий — руҳий оламида, характерида фавқулодда кечган бу муҳим ҳолатнинг ижтимоий-психологик сабаблари чуқур очилмаган. Асарда Ҳакимбекнинг изтироблари ифодасига жуда кенг ўрин ажратилган, бундай тасвирлар ҳатто бир қадар зерикарли чиққан, руҳий қийноқлар, изтироблар ифодасида ички динамика, характерни, ҳодисаларни янги-янги томонлардан кашф этиш, чуқур маънодорлик, фалсафий теранлик етишмайди. Гап-сўзлар нуқул бир доирада айланаверади-айланаверади. Руҳий азоб-изтироблар, восвослар тафсилотларига ортиқча маҳлиё бўлиб кетиш оқибатида Ҳакимбек билан мулоқотда бўлган талай шахслар сояда қолади, Ҳакимбек билан хотини Ҳанифа, севгилиси Ойбарчин, кўнгил ҳуши Гавҳар, отаси Ёдгор калта, шунингдек, раис Зобитов, колхоз ветеранлари Тошев, Истарчи момолар орасидаги чигал, мураккаб муносабатлар етарли бадиий таҳлил этилмайди, Ҳакимбекни йўлдан оздирган, кўпдан-кўп қабоҳату жиноятлар бошида турган раис Зобитов жонли одамдан кўра шунчаки ёвузлик тимсоли бўлиб қолган.

Бадиий ижодда қаҳрамонни теварак-атрофидаги одамлар билан чигал муносабатларини, ўзаро мулоқот, тўқнашув, олишувларини изчил, жонли гавдалантириш, моҳиятини очиш, бир эмас, бир неча персонажни мушкул, чигал вазиятлардан «эсон-омон олиб ўтиш», уларнинг ҳолатини очиқ майдонда, ошкора олишув-тортишувларда намоён этиш ҳам муҳим, мушкул ва масъулиятли ижодий ишдир. Ёзувчилик санъати айниқса шундай ўринларда билинади. Эмин Уҳмоновнинг «Кўнгил кўзи», Муроджон Мансуровнинг «Мангу жанг» асарларида бош қаҳрамонларнинг руҳий-психологик ҳолатлари тасвири билан баробар персонажларнинг ўзаро муносабатлари ҳам аксари кенг, жонли, таъсирчанроқ гавдалантириб берилгани таҳсинга сазовордир.

«Кўнгил кўзи» асосида бир эмас, икки йирик бир-бирига зид характер тақдири ётади. Ёзувчи ҳар икки қаҳрамоннинг босиб ўтган йўлига назар ташлайди; Вали ака ҳам, Карим ҳам хаёлан ўз умрларини сарҳисоб этадилар. Карим нуқул хиёнат, қаллоблик билан яшаган, нопок ота ҳомийлиги, таъсирида худбин кимса бўлиб етишган. У қинғир йўллар билан армиядан қолади, тенгдошига ҳиёнат қилади, севган қизнинг номусини, шаънини поймол этади, қийин жанг йиллари одамларга кўп зуғум ўтказади, ниҳоят, Вали ака учун азиз жондор — ноёб кийикни отиб ўлдиради... Ёзувчи бу одамнинг руҳияти тасвиридаги қандайдир ўзгаришларга, пушаймонга ўхшаш изтиробли кечинмаларга ҳам урғу беради, аммо бу ҳол ишонарли тасвирланмаган. Қиссада ашаддий жиноятчи одамнинг ўзгариши, руҳан покланиши сабаблари деярли очилмайди. Вали ака хаёлидан кечган ўйлар, унинг умр сарҳисоби, армонлари ифодаси эса хийла жонли, табиий, самимий, таъсирчан. Айниқса, унинг илк севги хотиралари, Қумрининг сирли ҳалокати туфайли чеккан изтироблари, севган касби — ўрмончилик, табиатни асраш-авайлаш билан боғлиқ ишлари ўқувчи дилига нурли қўшиқдай кириб боради. Вали — ҳалол, ишонувчан одам. У ўзгаларга, ҳаттоки рақиби Каримга ҳам нуқул яхшилик, саховат кўрсатади-ю, эвазига ҳеч нарса таъма қилмайди, унинг самимийлиги, ишонувчанлиги, қалб саховати баъзан ўзи учун қимматга тушади, ҳаёт тақозосига кўра у гоҳо муросасозликка ҳам боради, бундан ўзи эзилиб, азоб чекиб юради. Бироқ у жиддий масалаларда ҳамиша эътиқодига содиқ. Шунга кўра китобхон ундаги ожизликларни кечиришга тайёр.

Вали ака ва Каримнинг ички дунёси, қиёфаси, айниқса, улар бир-бирига рўпара келган кезларда равшан кўринади. Қиссанинг энг мароқли, таъсирчан ери — икки рақибнинг сўнгги учрашуви, тўқнашуви манзараси. Бу ерда улар ёлғиз эмаслар. Учрашув баҳонасида биз бир қарашда ҳақиқатчи, дангалчи, кўнгли оқ, аммо қинғирликдан ҳам қайтмайдиган, ўзгаларга ҳиммат кўрсатаман деб қовун тушириб қўядиган дўсти нодон, оромини, оила фаровонлигини унутиб, тиним билмай ҳар хил йўллар билан мол-дунё йиғиб, фақатгина тўю маърака қилиб шуҳрат топишнигина ўйлайдиган Содиқ ва яна бир ғалати хавфли кимса — Ҳамидовлар билан учрашамиз. Хусусан, Ҳамидов образи — ёзувчининг жиддий ютуғи. Адабиётда хушомадгўй, мунофиқ, муросасозлар башарасини кўп кўрганмиз. Ҳамидов ҳам шулар тоифасидан; аммо бу одам ўзгача, маслакдошларининг ҳеч бирига ўхшамайди. У ўта қув, устамон, доимо қўли кўксида, шахсий манфаати пайида яхшига ҳам, ёмонга ҳам бирдек хушмуомала; айёрлик билан дўсту душман кўнглига йўл қидиради; катталар олдида пойи-патак, айни пайтда иш битириш учун мансаб жиҳатидан қуйи одамлар қаршисида бўйин эгиб ялиниб-ёлворишдан ҳам тоймайди, шахсий манфаат олдида ҳамма нарса бир пул. Бефарқлиги туфайли бир оила барбод бўлган, бу унинг парвойига ҳам келмайди... Масъулиятли лавозимда турган мана шу «антиқа» одам ашаддий рақиблар Вали ака билан Каримни яраштирмоқчи, жиноятни босди-босди қилмоқчи. Аммо Вали ака унинг йўриғига юрмайди, эътиқодига содиқ қолади. Бу интриганинг пироварди ғоят ҳаяжонли. Паст-пастлигига боради. Шу пайтгача Вали учун сир бўлиб келган Қумрининг ўлими ҳақидаги ҳақиқатни Карим беҳаёларча ошкор этади. Диёнатли одам учун бундан ортиқ зарба, азоб борми? «Вали аканинг ич-ичида нимадир узилиб кетгандек бўлди. У Каримнинг ҳамиша ёмонлик қилишига кўникиб кетган, аммо бу қадар тубанликка борар, деб сира ўйламаган эди. Мунофиқ, муртад!.. Агар ҳозирги гапни ўзи оғзидан гуллаб қўймаганида, Вали ака у фожиани бахтсиз тасодифга йўйиб юраверар, Қумри ҳақидаги маъюс хотираларига озор етмас эди. Карим уни бахтидан жудо қилгани камдек, тиниқ хотираларини ҳам булғади... Энди Қумрини, унга боғлиқ ҳам фараҳбахш, ҳам маҳзун хотираларни эслаш малол, азоб!»

Шунда у беихтиёр шафқатсизлик кўчасига киради, девордаги милтиқни олиб рақибига ўқталади; лекин у ҳам инсон, одам боласига қарата ўқ узолмайди, осмонга отади. Бу кишининг фазилати ҳам, ожизлиги ҳам шунда. Ҳар ҳолда ўқ узилди... Вали ака отган ўқ унинг исёни, тоғ-тошни ларзага солган ўқ овози гўё унинг қалб садоси. Гарчи бу ўқ ҳеч кимни қулатмаса-да, у маънавий жиҳатдан ғолиб; рақибларнинг калтакесакдай эмаклаб қочиши — ожизлигига, таслим бўлганига зўр бир ишора!

Қиссадаги тасвир ҳамма ўринда шу сўнгги картинадагидек теранлик касб этмаганини

www.ziyouz.com kutubxonasi

айтиш зарур. Айрим мантиқсизликлар, натуралистик тафсилотлар Карим характерига соя ташлайди. Ҳамидов билан Каримнинг ҳамтовоқлиги, бир-бирини қўллашига доир тафсилотлар тарихини бир оз тўлдириш лозимлиги сезилиб турибди. Вали ака билан собиқ жангчи дўсти орасидаги енгил-елпи муносабатлар ҳам жиддийроқ тус олганида асар яна ҳам очилиб кетган бўларди.

«Мангу жанг» романи қаҳрамони Бурҳон нимаси биландир «Синчалак»даги Қаландаров, «Диёнат»даги Отақўзиларни ёдга туширади. У ҳам мураккаб ва яхлит характер, кучли шахс, ишбилармон ходим. Узоқ йиллар катта хўжалик раҳбари сифатида ҳам кўп ишлар қилган, ҳам жиддий хатоларга йўл қўйган.

Асар Бурҳоннинг сўнгги кунлари, тўшакда ётиб чекаётган ҳам хасталик, ҳам руҳий изтироблари тасвиридан бошланади, ёзувчи ҳозир хийла кенг расм бўлиб бораётган усулни ишга солади — қаҳрамонига қўшилиб хаёлан у босиб ўтган йўлга назар ташлайди; биринкетин кўз олдимизда инқилобнинг дастлабки йиллари, колхоз тузилиши ва ниҳоят, Улуғ Ватан уруши, урушдан кейинги тикланиш даври воқеалари гавдаланади. Йўқ, булар шунчаки хаёлдан кечган узуқ-юлуқ хотиралар эмас, балки улар — тарихимиздаги муайян босқичларнинг кенг ва яхлит манзараларидир. Асарда китобхонни ҳаяжонга соладиган жонли ва ёркин лавҳалар талайгина. Бурҳоннинг босмачилар томонидан қаттиқ қийноққа олиниши, ҳадсиз азобларга дош беролмай беихтиёр дўсти Қодирни сотиб қўйиши; Акбар билан тўқнашувлари, чўлдаги меҳнат шижоати, ойдин кечада безори йўлтўсарлар билан олишуви, мудҳиш қотиллик рўй берган дамларда бундан бехабар хотини Ойжамолнинг бешик тепасида сурган нурли ва ҳазин хаёллари, қишлоқ одамларининг таҳликали ва ташвишли сўзсиз ҳолати, хатти-ҳаракатлари, ниҳоят, узоқ давом этган руҳий олишувлардан кейин қаҳрамоннинг мардларча инсофга келиши, ўзининг Қодир ва Акбарлар қаторида тура олмаслигига иқрор бўлиши, айбини юракдан ҳис этиши — булар ҳақиқий ёзувчи дастхатидан далолат берувчи саҳифалардир.

Муроджон Мансуров ўтмиш воқеаларининг моҳиятини очишга, улардан ибратли сабоқлар чиқаришга интилади. Энг муҳим сабоқ шуки, роман бош қаҳрамони Бурҳон — талай фазилатларга, катта имкониятларга эга бўлган бу кучли шахс ўзидаги худбинлик туйғусини енга олмайди, бу иллат уни манманлик, мансабпарастлик касалига мубтало этади. Мансабга эришиш, мавқеида муқим туриш мақсадида у яқин дўстлари, маслакдошларидан, чинакам иқтидорли, пок, ҳақгўй одамлардан узоқлашади, атрофига лаганбардор, истеъдодсиз, маслаксиз кимсаларни йиға бошлайди, ўзи юқори лавозимлардаги иззатталаб кимсалар олдида хушомадгўйликка ўтади, шуҳратига шуҳрат қўшаман деб кўзбўямачилик, қаллоблик кўчасига киради, ҳақиқатга, виждонига зид гапларни айтаверадиган бўлади, эгри йўллар билан мукофотларга эришади. Бурҳон қисматидан чиқадиган яна бир муҳим сабоқ шуки, бизнинг жамиятимизда нопок йўл билан узоққа бориш мумкин эмас, бундай кўйга тушган одам эртами-кечми қаттиқ жазога маҳкум, у муайян ғалабаларга, шуҳратга эришса ҳам буларнинг барчаси кўприкдай омонат, ҳаётнинг тоза шабадасига дуч келиши билан кунпаякун бўлиб кетади, ҳаттоки қаҳрамон кўнглида уйғонган тоза виждон пировардида ўзини, ўтмишини қатъиян рад этади...

Кўриниб турибдики, юқоридаги роман ва қисса муаллифларини ғоят ҳаётий муаммолар тўлқинлантиради. Бу асарлар партиямиз ташаббуси билан сўнгги йилларда мамлакатимизда тартиб ўрнатиш, интизомни мустаҳкамлаш, социалистик ҳаёт, коммунистик ахлоқ нормаларидан ҳар қандай четга чиқишларга қарши муросасиз кураш олиб боришдан иборат оммавий ҳаракатларга ҳамоҳангдир, адибларимиз Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети XVI пленуми ғояларини астойдил қўллаб-қувватлаётганликларидан далолатдир.

«Мангу жанг» романида кўнглимиз тўлмай қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. Асарда бир сулоланинг уч фарзанди — ота, ўғил, набира образлари берилган; муаллиф ниятига кўра уч авлод уч хил характерга, ҳаётий концепцияга эга; ҳар ҳолда ота — Бурҳон образи дуруст чиққан, ўғил ва набира орқали ёзувчи айтмоқчи бўлган гап-гаплигича қолган; чунончи, Қудрат ота сояси ва кўмагида ўқиб одам бўлган, юқори мартабага эришган. У ота олдидаги шахсий бурчини яхши ҳис этади, аммо унинг фалсафасини қабул қила олмайди. Бурҳон хўжаликни бошқаришда ўта қаттиққўл, талабчан, гоҳо у шафқатсизликларга ўтади. Қодир эса одамларга ишониб, жиловни хийла бўш қўяди... Бу ҳам бирёқламаликка олиб келиши мумкин. Мана шундай муайян концепцияни ташиши лозим бўлган шахс образ сифатида қиёмига етмай қолган. Чўлда шижоат кўрсатган тракторчи қизларнинг руҳий оламига чуқурроқ кириш, яна ҳам кенгроқ, таъсирчанроқ очиш мумкин эди.

Кишиларимизнинг оилавий-маиший ҳаёти, турмуш уринишлари, ёш авлод тарбияси ҳам адабиётнинг азалий мавзуларидан. Чинакам истеъдод эгаси қўлида шахсий турмуш чигалликлари, зиддиятлари ҳам улкан ҳаёт ҳақиқати билан туташиб-чирмашиб, муҳим маънавий-ахлоқий, катта ижтимоий аҳамият касб этиши мумкин. Афсуски, бизда маиший, шахсий ҳаёт мавзуи ифодаси айни шу жиҳатдан оқсамоқда. «Ойдинда юрган одамлар» қиссасининг асосий камчилиги ҳам шунда. Бошқа айрим асарларда ҳам шахсий турмуш драмаси, чигалликларини давр фонида кўрсатиш, алоҳида кишилар билан улкан ҳаёт орасидаги бевосита ёки билвосита алоқаларни, одамлараро мураккаб муносабатлар табиатидаги сирли, сеҳрли жиҳатлар, ўзгаришлар моҳиятини теран бадиий идрок этиш маҳорати етишмай қолаётир. Бундай камчилик фақат бизда эмас, бошқа қатор қардош халқлар адабиётларида, жумладан, грузин ёш ёзувчилари ижодида ҳам йўл қўйилаётганлиги «Литературная газета» ёшлар ижодига бағишлаб ўтказган давра суҳбатида алоҳида таъкидланди («Литературная газета», 1985 йил, 20 февраль).

Ёш ёзувчи Ҳамид Маллаевнинг «Зурёд» қиссаси бир қатор фазилатларга эга. Асар бошдан-оёқ лиро-романтик жилолар билан йўғрилган; тоғ қишлоғи манзаралари, деҳқон меҳнати, қишлоқ одамларининг удумлари, тўю маъракалари, улоқ манзаралари мароқ билан чизилган. Асар марказида турувчи персонаж — Равшаннинг ўсмирлик ёшидаги ҳолат-кайфиятлари, содда-самимий севги кечинмалари — у меҳр қўйган от — Элтўриқ билан

www.ziyouz.com kutubxonasi

боғлиқ ҳодисалар ифодаси ҳам жозибали чиққан. Аммо асардаги энг асосий нарса — ота-она жанжали, отасининг шаҳарда бошқа бир аёл билан бўлиб кетиши, шаҳарда муросасоз, хушомадгўй кимсага айланиши воқеалари ифодасига келганда эса ёш қаламкаш тажрибасизлик қилиб қолади. Бундай ўринларда у персонажларни ичдан эмас, кўпроқ ташқи томонлардан кузатади, тасвирлайди. Агар муаллиф қисса имконияти доирасида лоақал ота, она, шаҳарлик аёл дилига чуқурроқ нигоҳ ташлаганида, уларнинг кўнгил рози, майллари теранроқ очиб берилганда, қаҳрамонларнинг қиёфаси янада равшан тус оларди; шунда, кўп асарларда учрайдиган енгил табиат аёллардан тубдан фарқ қилувчи дилбар, меҳрибон ўгай она топилма образ даражасига кўтарилиши мумкин эди. Агар отадаги ўзгаришларнинг лаганбардорликка айланиш жараёни шунчаки имо-ишоралар орқали эмас, балки туб сабабларини яхшироқ кўрсатиш йўли билан тасвирланганда, эҳтимолки, бу ҳолат унинг оилавий-шахсий турмушидаги чигалликлар билан алоқадор эканлиги пухта очилганида бу образ, қолаверса, қиссанинг маънавий-ижтимоий қиммати ортган бўларди.

Маиший ҳаёт чигалликлари тасвири ва талқинида гоҳо юзакилик билан баробар ўта биқиқлик, жўнлик, ибтидоийлик ҳолатларига дуч келаётирмиз. Бу ҳол, айниқса, оддий, ҳокисор, камсуқум одамлар деб аталган тоифа ҳаётига бағишланган асарларда яққол кўриняпти. Камсуқум одамлар тақдири орқали ҳам ҳаётнинг катта ҳақиқатларини бериш, муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларни ўртага қўйиш мумкин эканлигини Василий Шукшин ижоди, биздаги айрим яхши асарлар тажрибаси тўла тасдиқлайди. Эргаш Раимов «Кўз илғамас шуълалар» қиссасида шундай асарларга эргашди-ю, улар даражасига кўтарила олмайди. Асар қаҳрамонлари аслида бутун одамлар, масалан, Болтавой инқилобчи фарзанди, Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, унинг яқин кишиси Шер ота эса инқилоб ветерани; ҳар иккиси ҳам уруш қурбони, уларнинг кейинги тақдири ниҳоятда аянчли, мунгли. Шер ота ночор аҳволга тушиб қолган, турмуш тебратиш мақсадида бир судхўрдан қарз кўтариб қассобчилик қилмоқчи, пулини бозорда чўнтаккесарларга олдириб қарзга ботади, судхўр қарзини сўраб уни хўрлайди, нафсониятини оёқости қилади, ота бу хўрликларга чидай олмай пиқ-пиқ йиғлайди, сўнгра у уйида чойхона очиб, маъмурий органлар таъқибига учрайди, орага порахўрлар аралашади... Болтавой эса ота касбини давом эттириб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, тўйма-тўй юриб айиқ ўйнатиб, дарбадар ҳаёт кечиради. Шер ота ҳолига қаттиқ ачинади. Не машаққатлар эвазига йиққан пуллари билан отани қарздан қутқаради, ўзи эса бехосдан келган юрак санчиғи туфайли ёруғ жаҳон билан видолашади. Аввало, асарда инқилоб ветерани, уруш қатнашчиси бўлган одамларнинг бу даражада ночор, нотавон, тўпори ҳолга тушиб қолиш сабаблари очилмаган. Борингки, улар қандайдир сабабларга кўра шу ҳолга тушиб қолди дейлик. Шунда ҳам ёзувчининг тутган йўли — тирикчилик ғамида майда ишлар билан банд бўлиб, хийла майдалашиб, мискин аҳволга тушиб қолган Шер отани зўр бериб ҳимоя қилиши, Болтавой ака уринишларини олижаноблик, қаҳрамонлик сифатида талқин этиши ғалатироқ туюлади. Адиб сунъий равишда бу одамларни ҳаётимиз ёрқинлигини таъминловчи, нурлантириб турувчи шуълалар деб таърифлаш ўрнига уларнинг катта ижтимоий ҳаёт оқимидан четлашиб, шу ҳолга тушиб қолиш сабаблари устида ўйлаши, граждан сифатида бундан ларзага келиши лозим эди-ку!

Бу қисса бадииятнинг муҳим бир томони устида жиддийроқ ўйлашга ундайди: етук асар яратиш учун фақат кузатувчанлик, ҳодисаларни жонли гавдалантириш, тирик одам, характер яратишнинг ўзи асло кифоя қилмайди; уларни тушуниш, моҳиятини идрок этиш, хатти-ҳаракатидаги зарурий нуқталар маъносини туйиш ҳам ниҳоятда муҳим. «Кузатаётган ҳодиса ракурсини белгилаш бошни қотирадиган масала, — деган эди ёзувчи Н. Думбадзе танқидчи В. Этов билан суҳбатда, — бунинг учун ўткир нигоҳ ва кузатувчанликнинг ўзи етарли эмас. Фикр ва туйғу теранлиги ҳам керак. Адабиётнинг «сири», маҳоратнинг сири худди шу ерда намоён бўлади» («Литературное обозрение», 1985, № 1). Эргаш Раимов қиссасида жонли лавҳалар, тирик одамлар бор, хусусан, Тўхтахон исмли айиқ билан боғлиқ саргузаштлар, бош қаҳрамон ҳаётидаги чигалликлар, зиддиятлар — барчаси жонли гавдалантириб берилган, аммо ёрқин лавҳалар, тирик одамлар, уларнинг уринишлари ракурсини белгилашга, моҳиятини очишга келганда муаллиф чалкашиб кетган; калаванинг учини йўқотиб қўйган. Ҳақиқий реалистик асар қаҳрамони қандайдир даражада замон, давр руҳини, унинг зиддиятларини ўзида акс эттириши керак. Эргаш Раимов қиссасида эса буни кўрмаймиз.

Муҳаммад Саломнинг «Мувозанат» асари «ишлаб чиқариш» романи анъаналари руҳида битилган. Унда райком секретари лавозимига кўтарилган ишбилармон, тадбиркор, ғайратшижоатли ходимнинг меҳнат фаолияти, иш кунлари ёритилади, Собит Рустамов фаолияти билан боғлиқ ҳолда район хўжалигининг хилма-хил соҳаларига оид муаммолар тилга олинади, раҳбар кадрлар билан ишлаш, кадрларни кашф этиш ва жой-жойига қўйиш бош масала сифатида талқин қилинади.

Ёзувчи роман учун танлаган мавзу-материални, қишлоқ райони ҳаёти, муаммоларини анча яхши ўрганган. Аммо ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиришга, ҳаёт ҳодисаларини бадиий идрок этиб, моҳиятини очишга келганда ожизлик қилган. Асарда турмушга яхлит ҳолда бадиий қараш етишмайди, асар райком секретарининг бир-икки йиллик фаолияти ҳақидаги оддийгина репортаждан иборат бўлиб қолган. Романда бош қаҳрамонни, ундаги воқеаларни ҳаракатга келтирадиган яхлит бадиий конфликт, муаммо йўқ. Секретарь ўз фаолиятида, масалан, райком биноси қаршисидаги хиёбонни янгилаш, қадимдан қолган тарихий ёдгорликларни асраш, раҳбарларни алмаштириш, илғор тажрибаларни оммалаштириш, савдо соҳасидаги чатоқликларни тартибга келтириш, чорвачиликни ривожлантириш, чўлни ўзлаштириш, ўқувчиларни хўжалик ишларида ортиқча банд этмаслик каби ўнлаб масалалар бўйича баъзи қийинчилик ва тўсиқларга дуч келади, булар эса осонгина ҳал этилади, қаҳрамон ғалаба устига ғалабага эришаверади. Асардаги энг қалтис можаро — ишдан олинган бир ғаламиснинг секретарь устидан «думалоқ хат» уюштириши-ю, унинг жонига қасд қилмоқчи бўлгани. Бу интригалар эса ўта сунъий, бачкана. Қиссада талқин этилишича, қисқа бир муддат ичида секретарь район ҳаётини алғов-далғов қилиб юборади,

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳамма соҳада тартиб ўрнатади, катта бунёдкорлик ишларини амалга оширади. Аммо китобхон бундай фаолият қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини, бундай улкан ишларнинг улкан драмасини, шунчалар катта қаҳрамонлик жозибасини асло ҳис эта олмайди.

Назаримда ёзувчи бир қишлоқ райони ҳаётини, ташаббускор райком секретари фаолиятини дурустгина ўрганган, яхшигина тадқиқот очерки учун материал йиққан, афсуски, очерк жанри талаблари асосида тадқиқотни давом эттириб, маромига етказиш ўрнига, уларни чучмалроқ бир «бадиият» либосига ўраб, ундан роман ясашга беҳуда уринган. Натижада, аросат бир нарса майдонга келган.

Кейинги йилларда очерк, журналистика жанрлари имкониятларига етарли аҳамият қилмай, очеркбоп материалга бадиий зеб бериб, уни зўрма-зўраки равишда беллетристикага айлантиришга уриниш, истеъдодли журналист ва гоҳо яхши олимларнинг ёзувчиликка ўта ружу қилиш ҳоллари кенг ёйилиб бормоқда. Атоқли адиб В. Катаев «Литературная газета»даги суҳбатида (1984 йил, 7 ноябрь) бу ҳодисадан қаттиқ ташвишланиб: «Менинг ўзим ёшлигимда журналист бўлганман, турли-туман вақтли нашрлар учун кўп нарса ёзганман, шунга кўра бу соҳани биламан ва журналист оғайниларимга катта ҳурмат билан қарайман. Бироқ ҳозирги кунда яхшигина журналистларнинг бир илож қилиб ёзувчи — беллетрист бўлишга интилишларини асло тушуна олмайман, улардан эса аксари аросатдаги ёзувчилар чиқади», — дейди. Шундай ташвишли фикрни танқидчи Ю. Суровцев ҳам ўртага ташлади. У қишлоқ прозасига оид чиқишида В. Овечкин тажрибасига оид бир характерли фактни келтиради. Атоқли очеркчи «Районнинг иш кунлари» очеркини танқидчилар беллетристик проза доирасига киритмаганларида ранжиган экан. Аммо унинг архивида «Беллетристикадан холи» деб аталган қўлёзма бўлиб, унга: «Бунинг маъноси шуки, мен ҳеч қанақа сюжет, ҳеч қандай ёркин адабий либос ва қизиқтирувчанлик ваъда қилмайман. Бу ҳаёт ҳақидаги соф, бепардоз, ошкора гап-сўзлардан иборат», — деб изоҳ берган экан («Вопросы литературы», 1984, № 12, 27—28-бетлар). Ҳа, ҳаёт ҳақида сунъий безакларсиз ошкора ифода, яъни яхши публицистик тадқиқотнинг қиммати ҳақиқий бадиий асарнинг қимматидан асло кам эмас. Буни унутмаслигимиз керак.

СССР Ёзувчилар союзининг юбилей пленумида бугунги кун кишисини ўтмиш хотиралари, тарих сабоқлари орқали тарбиялашнинг аҳамияти алоҳида таъкидлаб ўтилди, тарихий мавзуни ёритишда чуқур ўйлаб иш тутиш, тарихий ҳақиқатга изчил риоя қилиш, ўтмиш ҳақида марксча-ленинча позицияда туриб жиддий, вазминлик билан гапира олиш маҳорати муваффақият гарови экани айтилди. Бу гап аслида тарихий мавзуда ҳам юксак ғоявийлик, гражданлик ва маҳорат уйғунлигига эришиш асосий масала демакдир. Тарихий мавзуда бизда кўплаб асарлар битиляпти, аммо булар орасида чинакам бадиийликка эришганлари ниҳоятда оз.

Шукур Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романи 1982 йили «Шарқ юлдузи»да эълон этилган, у баъзи баҳс-мулоҳазаларга сабаб бўлган эди. 1984 йили роман тубдан қайта ишланиб, китоб ҳолида чоп этилди. И. Ғафуров «Инқилоб ҳамиша ҳаракатда» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 26 октябрь) бу асарнинг ғоявий мазмуни, образлари моҳиятини, поэтикасига хос хусусиятларни яхши очиб берган. Танқидчи тўғри таъкидлаганидек, бу роман инқилобимизга очилган янги бир эшик-дарча, у орқали биз инқилоб даврининг мураккаб манзараси — инқилобнинг ички ва ташқи, пинҳоний ва ошкора душманлари, ўта жоҳил, қўпол-дағал рақиблари қаторида кучли, зиддиятли ва қув-маккор шахслар қиёфаси билан ҳам танишамиз. Ёзувчи Иброҳимбек ва айниқса Эшони Судур образларини бутун мураккаблиги, фожиаси билан гавдалантириб беради; Эшон билимдон, ижтимоий-сиёсий ҳодисалардан хабардор, муайян маънода ростгўй, камбағалпарвар, кўнгилчан, ҳокисор одам, айни пайтда у Шўронинг ашаддий душмани. Шўро ҳукуматининг тенглик, эркпарварлик сиёсатини асло қабул қила олмайди. Шунга кўра у онгли равишда душман лашкарларининг раҳнамосига айланган. Роман бош қаҳрамони — кечагина Эшон етагида бўлган, эндигина инқилоб томонига ўтиб, қизил аскарлар сафига қўшилган ва шу заҳоти муҳим топшириқ билан аждаҳо комига юборилган Қурбоннинг қалтис вазиятдан — қил кўприкдан ўтиши, шу қалтис синов вазиятида унинг ўзлигини топиши, шахс сифатида унда илгари кўрилмаган уйқудаги жиҳатларнинг уйғониши қадамба-қадам, батафсил бадиий таҳлил этилган. Ёзувчи характердаги ўзгариш, ўзлигини топиш жараёнини яхши кўрсатади-ю, аммо ана шу ўзгаришлар жараёни драмасини етарли очиб бера олмайди; энг мураккаб, қалтис дамларда ҳам Қурбон айтарли иккиланмайди, қийналмайди, охирги ҳалокатини мустасно этганда, аждаҳо комида бошига оғирроқ кулфат тушмайди. Қаҳрамоннинг ўзлигини топиши хийла осон, ички қаршиликларсиз, оғриқларсиз, силлиқ кечади. Шунинг учун бўлса керак, талай фазилатларга эга, қаҳрамонона ишлар қилган бу одам китобхонни ўзига тўла ром этолмайди.

Евгений Березиковнинг «Қизил Бухоро» романининг биринчи китоби «Қора довон» эзгу ният билан ёзилган. Ёзувчи тарихий ҳужжатларга таяниб, Бухоро ва унинг атрофида Октябрь инқилоби арафасида юрт тақдири, инқилоб ташвиши билан яшаган маҳаллий миллат ва рус зиёлиларининг илғор вакиллари, бу ўлканинг уйғонган фарзандлари онгига марксизм ғояларининг таъсири, ўзбек ва рус халқи орасида туғилган чинакам дўстлик ҳамкорлик сарчашмалари ҳақида қалам тебратади. Асарда инқилобий кайфиятдаги ёш рус зиёлиси Нашчекиннинг Россияда таълим олиб қайтган Абдулла ва ўлкадаги бошқа илғор фикрли кишилар билан мулоқотлари меҳр ила қаламга олинган. Аммо, шуниси ҳам борки, романда ҳали ёзувчининг ниятлари тўла бадиий шаклга тушиб улгурмаган, образлар моҳиятига, ички оламига чуқур кириб борилмаган. Асарда персонажларни ичдан ёритиш етишмайди, Нашчекин ҳам, Абдулла, унинг отаси, Сариқ табиб, Черневский, Морозов, Вяткин, шунингдек, қатор салбий шахслар, жумладан, Миролим — барчаси характер ирода йўналиш асосида эмас, адиб хоҳиши билан ҳаракат қилаётганлиги шундоқ билиниб туради. Тарихий ҳодисалар, турли-туман зиддиятлар, чунончи, Бухорода бўлиб ўтган шиалар билан суннийлар орасидаги можаро қаламга олинганда муаллиф ҳодиса моҳиятини бадиий тасвир ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

таҳлил орқали очиш ўрнига уларни илмий ва фактик жиҳатдан шарҳлаш билан банд бўлади. Нашчекин фаолиятидаги энг муҳим нуқта — унинг чўлларга сув келтириш йўлидаги жонбозлиги тасвирида асосий гап бу ёқда қолиб, қаҳрамоннинг тоғлардаги экзотик, ғаройиб саргузаштлари биринчи планга ўтиб кетади. Бугина эмас, бошқа ўринларда, чунончи Миролим, унинг тахтга келиши, юртдаги ҳар хил тоифа шахслар, чет эллик вакиллар, агентлар билан мураккаб, зиддиятли муносабатларида ҳам жиддий бошланган гап бирдан фавқулодда саргузашт-экзотик характер касб этиши туфайли ифода талқини чучмаллашади. Қисқаси, романда ҳали мураккаб тарихий ҳақиқатга яхлит ва теран бадиий нигоҳ етишмайди. Акрам Каттабеков «Литературное обозрение»да босилган тақризида (1984, № 10) бадиий заифлиги аён кўриниб турган бу романнинг баҳосини хийла ошириб юборган, уни Садриддин Айний, Комил Яшин, Асқад Мухторларнинг инқилобий Бухоро ҳақидаги асарларига ўринсиз равишда тенглаштириб қўйган.

Улуғ Ватан уруши ҳақида битилган бир қанча асарлар — драма, киносценарий, романлар муаллифи, жангчи адиб Иброҳим Раҳим галдаги «Генерал Равшанов» романи билан яна ўзи севган ва яқиндан биладиган мавзуга қайтди. Бу асарда ёзувчи совет қўшинларининг Москва остоналарида немис босқинчиларига қарши олиб борган курашларини, жумладан, ўзбек жангчиларининг шу ҳаёт-мамот жангидаги иштирокини кўрсатмоқчи бўлган. Полковникдан армия генерали даражасига кўтарилган Равшанов — романнинг бош қаҳрамони. Ёзувчи бу одамни шиддатли жанглар, мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар ичидан олиб ўтишга уринади, уни бир қатор атоқли партия ва давлат арбоблари, машҳур саркардалар билан учраштиради; айни пайтда унинг аянчли, машаққатли, чигал ҳаёт йўлини шахсий-оилавий саргузаштларини, шунингдек, Ватан урушидан буруноқ жангчи ва инсон сифатида тобланиш тарихини сўзлаб беради. Демак, асар қаҳрамони — кўпни кўрган, оғир ҳаёт синовларидан ўтган, донгдор қўмондонлар қўлида тарбия олиб тобланган етук шахс.

Асар ҳаётий интригаларга бой: қаҳрамон қаршисида сон ва техника жиҳатидан устун қаттол душман таҳлика солиб турибди, орқада Москва; шу қалтис дамларда унга отлиқ аскарлар дивизияси тузиш, уни бошқариш вазифаси юклатилган, бу осон кўчадиган иш эмас, бунинг устига унга баъзи ғаламис шахслар шубҳа билан қарашади, устидан думалоқ хатлар уюштирадилар, жанг стратегияси ва тактикаси бобида айрим командирлар билан келиша олмайди; булар ёнига Ватан хоини — эски таниши Тангрибердихўжаев можароси, ўғли Олимжон, севгилиси Шарифа билан боғлиқ кечинмалар келиб қўшилади...

Хуллас, асарда бир роман учун арзигулик драматик асослар бор. Афсуски, буларнинг бадиий ифодаси, талқини кўнгилдагидек эмас. Аввало, жанг эпизодлари, тафсилотлари ҳаддан ташқари кўпайиб, чўзилиб кетган, жанг манзараларини жонли гавдалантириш бору уларнинг мағзини чақиш, маъно чиқариш заиф; гоҳо бундай тафсилотлар, чунончи, отлиқ аскарлар дивизияси тузиш, уни жангга тайёрлаш воқеалари ўта жўнлашиб кетган.

Равшанов хусусида жанггоҳда бўлган қатор можаролар, унинг устидан уюштирилган туҳматлар юқори лавозимдаги шахсларнинг аралашуви воситасида осонгина бартараф бўлиб кетади, кучли рақиб Владов билан унинг орасидаги ғоявий зиддият ҳам охирига етмай қолади. Энг муҳим, қалтис дақиқаларда замон руҳини, қаҳрамонларнинг даврга мос кайфият-ҳолатини етарли ҳис эта олмаймиз. Масалан, узоқ жудоликдан, кўп кўргуликлардан сўнг жангда ота билан боланинг учрашуви — ўқувчини ларзага солиши мумкин бўлган ҳолат ўта жўн чиққан. Ёки Равшановнинг Сталин билан учрашуви картинасини эслайлик. Фашист қўшинлари Москва остоналарида қутириб хуруж қилаётган, мамлакат тақдири қил устида турган дақиқалар... Сталин ҳеч нарса бўлмагандек осойишта, Равшановни зиёфат қилади, ўртада грузин виносию Қува анори ҳақида гап бўлади, шу орада телефон жиринглаб, Ўзбекистондан хушхабарлар келади, бош муддао — отлиқ аскарлар дивизияси тузиш масаласи ҳам силлиққина ҳал бўлади...

Кўпни кўрган, ҳаёт синовларида тобланган, атоқли саркардалар ишончини қозонган генерал, отлиқ аскарлар дивизияси командири даражасига кўтарилган Равшановнинг айрим хатти-ҳаракатлари ифодаси, талқини ўқувчини таажжубга солади. Бу одам Сибирда эканлигида дуч келган бир руҳонийнинг васиятига амал қилиб, у ҳадя қилган тасбеҳни асло қўлдан қўймайди, Сталин ҳузурига кираётганида уни аранг олиб қолишади; хоин Тангрибердихўжаев асир олинганида қаҳрамон бошқа иши йўқдек, у билан анча вақт ғалати суҳбат қуради — эски қадрдонлик ҳурмати аввал уни роса сийлаб, зиёфат қилади, мириқиб суҳбатлашади, сўнг сўкишга ўтади ва ҳеч ким билан ҳисоблашмай, уни ўз қўли билан отиб ташлайди; ярадор бўлиб, Москва касалхонасида ётганида врачларга ишонмай синган оёғини даволаш учун тезда Тошкентдан Моштабибни келтиришларини талаб этади; дард азобида оғриқни енгиш учун бор овоз билан «Яша Шўро!..», «Боғар-о қўйсам қадам» қўшиқларини куйлайди. Етук қаҳрамонда ҳам инсоний ожизликлар, кам-кўстлар бўлиши, улар ҳам гоҳо хатоларга йўл қўйиши мумкинлиги ҳаммамизга аён. Равшанов ҳам тирик инсон сифатида бундай ҳолатларга тушиши, гоҳо ожизлик қилиши, хатоларга йўл қўйиши табиий. Бу ерда гап қаҳрамоннинг мазкур вазиятдаги ҳолатлари, хатти-ҳаракатлари ифодасида, ёзувчи нуқтаи назари, Н. Думбадзе айтган кўриш-кузатиш ракурсининг теранлиги устида бораётир. Худди шу ракурс мужмаллиги туфайли ўқувчи тасаввури бузилади. Масалан, қаҳрамон касалхонада оғир дард чекяпти, китобхон бу оғриқни ҳис этиши, унга ачиниши ва шу драматик дамлардаги ирода-бардошига қойил қолиши керак. Лекин ракурс нотўғри олингани учун Равшановнинг юқоридаги ҳолати, хатти-ҳаракатлари кулгили бўлиб чиққан.

Асар тил, тасвир жиҳатидан ҳам оқсайди, мавзу, материал руҳига, воқеалар ривожи, оқимига мос оҳанг товланиши йўқ, ҳамма персонажлар, ҳар хил картиналар, турли вазият ва ҳолатлар бир хил ритмикада ифода этилади.

Уруш даври манзаралари кенг эпик кўламда кўрсатишга жазм этилган бу асарда фақат воқеалар қамровигина эмас, ҳаёт ҳақидаги бадиий мушоҳадалар ҳам теранроқ бўлишини истаймиз. Адабиёт ва санъатда кўп марта қаламга олинган жанг воқеаларининг шунчаки

www.ziyouz.com kutubxonasi

қайта жонлантирилган тафсилотларини эмас, уруш воқеаларига янгича ёндашиш, янгича талқинларни кўришни хоҳлаймиз.

Адабий танқидчиликда «Генерал Равшанов» романининг жанр хусусияти хусусида баъзи чалкаш фикрлар айтилди. Н. Бекмирзаев ва Б. Маҳмудовнинг «Ҳарбий-публицистик роман» сарлавҳали тақризида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985 йил, 15 февраль) асарни «тўла маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман» деб таърифлайдилар. «Асарнинг жанр хусусияти, услуби ҳақида шуни айтиш жоизки, «Генерал Равшанов» публицистик руҳда ёзилган ҳужжатли романдир», — дея алоҳида таъкидлайдилар. Ҳолбуки, асарда айрим тарихий шахслар, реал тарихий фактлар мавжуд бўлса-да, у тўла ҳолда ҳужжатли роман эмас. Ёзувчининг ўзи асарга ёзган кичик сўз бошисида «бу тарихий асар ёки хотиранома эмас, бинобарин, қисмлар, жойлар ва одамларнинг номларини (айримларидан ташқари) эркин ишлатишга тўғри келди» деб изоҳ бериб ўтган. Мақола авторлари асарни «тўла» маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман» дейиш билан баробар бошқа ўринда ўзларига зид равишда асар бош қаҳрамони Равшанов ҳаётда бор шахс эмас, балки «Ватан учун адолатли жангларда тобланган офицерларнинг йиғма образи» деб ёзадилар. Модомики, асарнинг бош қаҳрамони йиғма, тўқима образ экан, уни «тўла маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман» дейиш мантиққа зид.

Кейинги йилларда бизда тўла маънодаги бир қатор ҳужжатли проза намуналари пайдо бўлди. Уларнинг аксарияти маданият арбоблари, олим ва адиблар ҳақида. Таниқли адабиётшунос Азиз Қаюмовнинг Беруний, Бобур ҳақидаги илмий-бадиий лавҳалари жамоатчилик орасида қизиқиш уйғотди. Муаллифнинг янги «Абу Али ибн Сино» асари «Шарқ юлдузи»нинг йиллик мукофотига сазовор бўлди. Кибриё Қаҳҳорованинг Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишланган китобидан эълон этилган парчалар, хусусан, бу улкан сўз устасининг атоқли ёзувчи К. Симонов билан мулоқотларига оид лавҳалар кўпчиликка манзур бўлди; сал олдинроқ М. Норматовнинг Ҳамид Олимжон ҳаётидан баҳс этувчи «Шоир болалиги» китоби чоп этилган эди, ўтган йили «Ёшлик»да ёш ёзувчи Туроб Мақсуднинг худди шу мавзуда «Бешик» қиссаси чиқди. Отаёр Миртемир ҳақида шогирдлик эҳтироми билан йўғрилган «Мен қуёшни кўргали келдим» эссесини эълон этди. Ёш қаламкаш Қўлдош Мирзо «Сеҳрли садо» қиссасида Гулханий ҳаётини ёритмоқчи бўлган.

Азиз Қаюмовнинг «Абу Али ибн Сино» асари классик адабиётимиз анъаналари руҳида битилган. Худди «Макоримул ахлоқ», «Бадоеул вақое» сингари у ҳам улуғ аллома ҳаётига оид характерли лавҳа, ҳикоятлардан ташкил топган. Уларда аллома характери ёки фаолиятининг муайян қирралари ёритилади. Айни пайтда бу асар ҳозирги давр етук адабиётшунос олими қаламига мансуб. Муаллиф тарихий-адабий фактларга изчил риоя қилади, унинг бош муддаоси — шу тарихий-адабий фактларни, илмий хулосаларни системага солиш ва бугунги китобхонга етказишдир. Асардаги бадиий либос эса, асосан, илмий талқинни жонлантириш, қизиқарли, таъсирчан ифодалашга қаратилади. Бадиий безаклар фақатгина фактларни жонлантириш, картиналар яратишгагина хизмат қилиб қолмай, уларнинг моҳиятини таҳлил этишга, хилма-хил томонлардан очишга ҳам хизмат қилганда асарнинг қиммати янада ортган бўларди.

«Мен қуёшни кўргали келдим» асарида Отаёр Миртемир ҳаёти, оилавий муҳити, ижодига оид кўп фактларни келтиради, санъаткор ижодий лабораториясига кириб боришга интилади, шоир шахсиятига доир қатор фазилатларни таъриф-тавсиф этади, ниҳоятда хокисор, ўктам, дилкаш, меҳнаткаш, оддийлардан оддийроқ умр кечирган, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмаган, одамларга, хусусан шогирдларига ўта меҳрибон, уларни «азиз киприкларим» деб атагувчи, бошига синоғлиқ кунлар тушганда ҳам ёзишдан, таржимадан сира тинмаган, энг маъюс онларда ҳам ўктамлигини йўқотмаган, ёзганларидан ҳеч қачон тўла қаноат қилмаган, нон ва тузни аямаган халқи олдида ҳамиша ўзини қарздор ҳис этган, ҳаётда сокин ва майин бўлса-да, юраги шеъриятнинг қудратли асов ғалаёни билан тепган, «Юрагимда ёнар бир ўт бетутун. Гўёки дер: қовураман, тиламан. Дош бераман нечун ҳануз мен беун — Битта ўзим биламан...» деб ўтган аломат бир шоир-инсон сиймосини гавдалантиришга жазм этади. Гарчи Отаёр ўз асари жанрини «эссе» деб белгилаган бўлса-да, аслида у «эссе»дан кўра танқидчи А. Латинина «Литературная газета»даги мақоласида (1985 йил 20 февраль) таърифлаган «шахсий жанр»га яқин туради. Худди шу — шахсий жанр табиатидан келиб чиқиб автор эркин ҳаракат қилади, гоҳ илмий-адабий, гоҳ хотира, гоҳ беллетристика, гоҳ публицистик талқинга ўтади; аммо шогирднинг устоз ҳақидаги шахсий ўйлари, устоз сиймоси ва ижодига оид шахсий кузатиш, мулоҳазалари, чексиз шогирдлик эҳтироми асар моҳияти-пафосини ташкил этади. Асар журналда тўлиқ ҳолда эълон этилгани йўқ. Шунга кўра у ҳақда ҳозирча узил-кесил хулоса чиқариш қийинроқ. Бироқ ҳозирнинг ўзидаёқ авторга баъзи эътироз ва истаклар билдириш мумкин. Асарда такрорий ўринлар, жўнроқ гаплар, гоҳо ўта жимжимадор иборалар, яхшигина бошланган фикр, масалани поёнига-қиёмига етказмай туриб бошқасига ўтиб кетиш ҳоллари кўп учрайди; шу жанрнинг энг яхши намуналарига хос донишмандлик, теран адабий-фалсафий мушоҳадакорлик, адиб шахси ва ижодига фавқулодда кутилмаган янги томонлардан ёндашиш ҳар доим ҳам етишавермайди.

«Бешик» қиссаси аниқ ҳужжатлар асосига қурилган, ҳаётда бор одамлар турмушидан олинса-да, муаллиф соф беллетристик талқин йўлидан боради, аввалроқ адабий-танқидий ишлар, айрим хотиралар, шунингдек, М. Норматовнинг «Шоир болалиги» қиссаси орқали бизга таниш шахслар — Ҳамид Олимжоннинг болалик муҳити, бобоси, ота ва амакилари, опаси, ука-сингиллари билан ўзича таништирмоқчи бўлади. Асарда бўлғуси шоир тақдирида муҳим роль ўйнаган ўз даврининг етук кишиси саналмиш мулла Азим образи анча жонли гавдалантирилган; унинг чор амалдорларидан бири Рукин билан мураккаб, чигал муносабатлари дуруст кўрсатилган. Аммо асарга соф беллетристик талқин талаблари асосида ёндашсак, қисса бир қанча жиҳатлардан оқсайди. Унда персонажлар хатти-ҳаракати психологик жиҳатдан етарли далилланмайди, энг қалтис, мураккаб вазиятлар, Комиланинг ўз

www.ziyouz.com kutubxonasi

қайнисига узатиш пайтидаги руҳий ҳолати, қайин-куёвнинг изтироблари етарли очилмайди: мулла Азим ҳаётидаги энг муҳим палла — унинг мардикорликка олиниши, Пензага бориб қайтиши шунчаки баён этилади; бўлғуси шоир ижодий тақдирига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган, Жиззахда Хўжандлик ойим номи билан танилган шоира Муаззамхон, Фозил бахши ҳақидаги гап-сўзлар қисса сюжет тўқимасига сингмай, ора йўлда қолиб кетади, ёзувчи шоир туғилиб ўсган муҳит, Ҳамиднинг болалигидаёқ кўзга ташлана бошлаган шоирона зеҳни қирраларини акс эттиришни ваъда қилади-ю, амалда буни унутиб қўяди. Ёш Ҳамид кечинмалари, шоирона истеъдод қирралари ифодасини деярли кўрмаймиз. Шунингдек, қиссада анча кенг ўрин тутган машҳур 1916 йилги Жиззах қўзғолони, жиззахликларнинг чўлга бадарға этилиши воқеалари шундоққина «Наврўз» романи таъсирида ёритилган, ёзувчида бу тарихий ҳодисани ўзича бадиий идрок этиш етишмайди. Қисқаси, мулла Азим образи талқинидаги муайян муваффақиятларни мустасно этганда, қисса бўлғуси шоир оилавий муҳитининг жўнгина беллетристик баёнига айланиб қолган.

Шунингдек, Қўлдош Мирзонинг «Сеҳрли садо» қиссаси ҳам Гулханий ҳаёти тўғрисидаги мавжуд маълумотларнинг шоир шахсий-оилавий турмушига, фаолиятига оид айрим чучмал тўқималар (масалан, Муҳаммад Шарифнинг Соҳира исмли қизга пинҳона меҳри, Холиқ исмли бойваччанинг орага ғов бўлиши, Наманганда Фазлий жиянига зўраки уйланиши, Қўқонда амирга навкар тушган кезлардаги саргузаштлари) билан тўлдирилган шунчаки беллетристик баёнидир. Ёш ёзувчи ўз даврининг жасур шоири бўлмиш Гулханий билан уни қуршаган муҳит, шароит орасидаги ҳақиқий зиддиятлар моҳиятини оча олмаган, тарихий шахсларни жонли, тўлақонли образ даражасига етказолмаган.

Ниҳоят, ҳужжатли проза устида гап кетганда яна ўша беллетристикага ортиқча маҳлиё бўлиб кетиш, публицистик таҳлил, талқин имкониятларига менсимай қараш оқибатида келиб чиқаётган нохуш фактлардан бирига эътиборни тортмоқчиман. «Авлодлар» қиссаси муаллифи Йўлдош Сулаймон истеъдодли журналист, яхши очеркчи. Бу асари учун ҳам у қизиқарли материаллар топган: тақдир тақозоси билан ўн ўч ёшида уруш гирдобига тушиб қолиб, қонли жангларда қатнашган, дивизия ўғли номини олган фарғоналик Жумабой Мирзаев, беш ёшида опаси билан Украинада ҳарбий хизматни ўтаётган поччаси олдига бориб, бехос бошланган уруш ичида қолган Оминахон Содиқова саргузаштлари ўз ҳолича қоғозга туширилиб, публицистик воситалар орқали чуқур тадқиқ этилганида, ёшлар кўзи, нигоҳи орқали гавдалантирилганида ажойиб оригинал ҳужжатли асар майдонга келиши мумкин эди. «Авлодлар» муаллифи шундай ноёб материалларга эга бўла туриб, негадир уларга ишонқирамай қарайди, тўқималар, беллетристик саргузаштлар баёнига кўчади.

1984 йилги роман ва қиссалар хусусидаги мулоҳазалар яна бир бор шундан далолат беради, фақат чуқур ғоявийлик, гражданлик ва маҳоратнинг юксак савияси уйғунлашган тақдирдагина чинакам бадиий кашфиёт, баркамол асарлар майдонга келади. Партиямиз санъаткорларни шундай уйғунликка қайта-қайта даъват этаётганлиги бежиз эмас.

www.ziyouz.com kutubxonasi